

УДК 378 (1-87)

Ж. В. ТАЛАНОВА

ДОКТОРСЬКИЙ І ПОСТДОКТОРСЬКИЙ РІВНІ РАМКИ КВАЛІФІКАЦІЙ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Аналізуються найвищі (докторські) кваліфікації та їх ідентифікація за допомогою кваліфікаційних рамок. Показано, що європейські метарамки кваліфікацій (Рамка кваліфікацій Європейського простору вищої освіти і Європейська рамка кваліфікацій для навчання впродовж життя) в нинішньому їх вигляді не охоплюють кваліфікації, які надбудовуються над традиційними ступенями доктора філософії та їм еквівалентних, – так звані постдокторські кваліфікації (вищого, табілітованого доктора, доктора наук). Запропоновано варіанти досягнення всеохоплюваності кваліфікаційних метарамок та описувачі докторських і постдокторських кваліфікацій.

Ключові слова: докторські і постдокторські кваліфікації, європейські метарамки кваліфікацій, дескриптори кваліфікацій.

Ж. В. ТАЛАНОВА

ДОКТОРСКИЙ И ПОСТДОКТОРСКИЙ УРОВНИ РАМКИ КВАЛИФИКАЦИЙ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Анализируются наивысшие (докторские) квалификации и их идентификация с помощью квалификационных рамок. Показано, что европейские метарамки (Рамка квалификаций Европейского пространства высшего образования и Европейская рамка квалификаций для обучения на протяжении жизни) в нынешнем их виде не охватывают квалификации, которые надстраиваются над традиционными степенями доктора философии и им эквивалентными, – так называемые постдокторские квалификации (высшего, габилитованного доктора, доктора наук). Предложены варианты достижения всеохватности квалификационных метарамок и дескрипторы докторских и постдокторских квалификаций.

Ключевые слова: докторские и постдокторские квалификации, европейские метарамки квалификаций, дескрипторы квалификаций.

ZH. V. TALANOVA

DOCTORAL AND POSTDOCTORAL LEVELS WITHIN QUALIFICATION FRAMEWORK: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECT

The highest (doctoral) qualifications and their identification by means of qualifications frameworks have been analyzed in the article. It is argued that current European meta-frameworks (Qualifications Framework for European Higher Education Area and European Qualifications Framework for Lifelong Learning) do not include postdoctoral qualifications (Higher, Habilitated Doctor, Doctor of Sciences) which overbuild above traditional PhD and equivalent degrees. Variants of achievement of complete array of qualification meta-frameworks and descriptors for doctoral and postdoctoral qualifications have been proposed.

Keywords: doctoral and postdoctoral qualifications, European qualification meta-frameworks, qualification descriptors.

Після прийняття в Європі Рамки кваліфікацій Європейського простору вищої освіти (РК ЄПВО) у 2005 р. [27] та Європейської рамки кваліфікацій для навчання впродовж життя (ЄРК НВЖ) у 2008 р. [26] європейські країни приступили до розроблення до 2010 р. національних рамок кваліфікацій (НРК), які сумісні із зазначеними метарамками. Однак

проблема виявилася настільки складною, що стала очевидною необхідність відтермінування створення НРК, зокрема, сумісних з РК ЄПВО у рамках Болонського процесу до 2012 р. [1]. Основні труднощі реалізації кваліфікаційних рамок проявляються в кількох аспектах.

По-перше, щодо сумісності РК ЄПВО та ЄРК НВЖ. Нині ці дві метарамки розглядаються такими, що не суперечать одна одній, проте не такими, що однозначно сумісні [1]. Насамперед прийняті різні базові складові дескрипторів обох рамок: для однієї рамки – це знання і розуміння, застосування знань і розуміння, формування суджень, комунікація, здатність для подальшого навчання, розвитку [25], а для другої – знання; розуміння, компетентність (автономність, тобто самостійність і відповідальність) [24]. Розходяться концепції двох метарамок також щодо визначення компетентностей, які набуваються в освіті, визначають навчальні результати, є елементарними складовими описувачів кваліфікаційних рівнів і кваліфікацій: для РК ЄПВО таким є всі зазначені компоненти дескриптора, для ЄРК НВЖ – компетентність протиставляється знанням та умінням і за суттю наближається до компетенції (повноважень особи) [3; 4; 24; 25].

По-друге, трудність походить від статусного (родового) покликання кваліфікаційних рамок (як шкали кваліфікацій) охоплювати всі (і за рівнями і за модифікаціями) без винятку кваліфікації: в одному випадку, які надаються вищою освітою, в другому – і провайдерами освіти, і роботодавцями. У другому разі ці кваліфікації, як відомо, можуть бути освітніми (присуджуються освітянами) та професійними (присуджуються роботодавцями). При цьому освітні кваліфікації поділяються відповідно на загальноакадемічні (з орієнтацією на подальше навчання) та професійні (для виходу на ринок праці) [5; 17]. Однак аналіз показує, що РК ЄПВО і ЄРК НВЖ, наприклад, стосовно найвищих кваліфікацій, не забезпечують такого охоплення.

Дійсно, при зіставленні двох метарамок четвертий (найвищий) рівень першої рамки ставлять у відповідність восьмому (також найвищому) рівню другої рамки. Суперечність виникає при визнанні того, що де-факто і в багатьох випадках де-юре існують дві (перша, нижча і друга, вища) докторські кваліфікації, які істотно різняться між собою за ієрархічним рівнем. Типовими представниками першої докторської кваліфікації є ступінь доктора філософії, професійного (профільного) доктора, кандидата наук, а вищої – вищий, габілітований доктор, доктор наук [5; 7–14; 20; 21; 29]. Разом з тим найвищий рівень РК ЄПВО й адекватний йому найвищий рівень ЄРК НВЖ ідентифікуються з рівнем доктора філософії як найвищою кваліфікацією [1; 24–27].

В такому разі виникає проблема пошуку рамкового рівня, що охоплює реально існуючі значно вищі докторські кваліфікації, ніж ступінь доктора філософії. Усунути цей недолік можна двома способами. Один з них – це визнати кваліфікацію доктора філософії (та йому еквівалентного) не найвищою кваліфікацією, маючи на увазі, що найвищою кваліфікацією насправді є другий докторський ступінь. Інший спосіб – запровадити додатковий кваліфікаційний рівень рамки, що відповідає другій, вищій докторській кваліфікації, – так би мовити рівень постдокторської кваліфікації. Але який би спосіб не було обрано, постає питання опису двох (докторського нижчого і вищого, постдокторського) суттєво відмінних і фактично існуючих кваліфікаційних рівнів.

Для ефективного опису рівнів кваліфікацій рівнів потрібно обрати доцільний перелік необхідних і достатніх компонентів дескрипторів. Як показано в роботах [3; 4; 5; 6], такими компонентами є складові Дублінських дескрипторів [25], які інтегрально називають компетентностями і котрі можна доповнити такою компетентністю, як автономність (самостійність і відповідальність) з описувачів ЄРК НВЖ, що (автономності) немає аналога в переліку дублінських компетентностей [24; 25; 28]. Отже, за основу варто взяти Дублінські дескриптори із зазначеним доповненням як такі, що краще відповідають складу і структурі реальної людської діяльності [6].

Завдання також полягає в обґрунтованій ідентифікації другої, вищої докторської (або постдокторської) кваліфікації та відповідного її опису в термінах компетентностей (навчальних результатів, адже будь-які кваліфікації є результатом формального, неформального або інформального навчання та відповідної освіти). Такі доповнені (розширені) Дублінські дескриптори можна назвати розширеними Дублінськими дескрипторами. Уявлення

ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

про характер кваліфікації докторського рівня за РК ЄПВО та ЄРК НВЖ дають нижченаведені його дескриптори (табл. 1 і 2).

Таблиця 1

*Опис найвищого рівня, що відповідає третьому циклу вищої освіти,
РК ЄПВО (згідно з Дублінськими дескрипторами)*

№	Компоненти дескриптора	Дескриптор рівня кваліфікації, що означає завершення третього циклу вищої освіти і надається студентам, які:
1.	Знання і розуміння	Продемонстрували системне розуміння галузі навчання і досконале володіння дослідницькими уміннями та методами, пов'язаними з цією галуззю.
2.	Застосування знань і розуміння	Продемонстрували здатність замислити, спланувати, здійснити і застосувати суттєвий процес досліджень з науковою достовірністю. Зробили через оригінальне дослідження внесок, який розширює межі знань шляхом розроблення предмета дослідження та заслуговує певної національної або міжнародної реферованої публікації.
3.	Формування суджень	Здатні до критичного аналізу, оцінювання і синтезу нових та складних ідей.
4.	Комунікація	Можуть спілкуватися з колегами, широким академічним співтовариством і суспільством у цілому у сфері свого досвіду.
5.	Здатність до подальшого навчання, розвитку	Зможуть сприяти в академічному і професійному контекстах технологічному, соціальному та культурному прогресу суспільства, заснованому на знаннях.

Таблиця 2

Опис найвищого (8-го) рівня ЄРК НВЖ

Цикл вищої освіти	Рівень рамки	Компоненти дескриптора рівня кваліфікації		
		Знання	Уміння	Компетентність
Третій (4-й рівень за РК ЄПВО)	VIII	Знання на самому передовому рубежі галузі роботи або навчання та на стику галузей.	Найбільш передові та спеціалізовані уміння і методи, включаючи синтез та оцінювання, необхідні для розв'язання критичних проблем у дослідженні та/або інновації і розширення та перегляду існуючих знань чи професійної практики.	Демонстрація значимого авторитету, новаторства, самостійності, академічної і професійної цілісності, сталої відданості продукуванню нових ідей чи процесів на передньому краї робочого або навчального контексту, включаючи дослідження.

Як результат синтезу цих двох дескрипторів (РК ЄПВО і НРК НВЖ) для зазначеного докторського рівня можна вважати і відповідно використати вищезазначені розширені Дублінські дескриптори, що складаються з шести компонентів-компетентностей, а саме: знання і розуміння; застосування знань і розуміння; формування суджень; комунікація; здатність для подальшого навчання, розвитку; автономність (самостійність і відповідальність). У такому разі (враховуючи, що останнім часом НРК включають також кредитний вимір згідно з ECTS [2; 18]) першу докторську кваліфікацію (доктор філософії, професійний, профільний доктор) можна описати, як показано в табл. 3.

Таблиця 3

Опис першої докторської кваліфікації розширеними Дублінськими дескрипторами

Рівень кваліфікації	Опис кваліфікації як демонстрації переліку кваліфікаційних ознак (здатностей або компетентностей)	Кредити ECTS
8-й рівень за ЄРК НВЖ (третій цикл вищої освіти, 4-й рівень РК ЄПВО)	<p>(1) Комплексне знання і розуміння напряму підготовки та майстерне володіння методикою дослідницької роботи.</p> <p>(2) Осягнення, розроблення, реалізація та адаптація істотного дослідження з науковою повнотою та цілісністю.</p> <p>Здійснення на основі власного оригінального дослідження внеску, який розширює і поглиблює межу знань через суттєвий обсяг роботи, окремі частини якої рекомендовані до публікації в країні та за кордоном.</p> <p>(3) Критичний аналіз і синтез, оцінювання складних ідей.</p> <p>(4) Спілкування з рівними собі, великою фаховою спільнотою та широким загалом у галузі спеціалізації.</p> <p>(5) Очікувана здатність сприяти втіленню в академічному і професійному контекстах технологічних, суспільних, культурних досягнень в інформаційному суспільстві.</p> <p>(6) Певна автономність (самостійність і відповідальність) у реалізації освітньої, дослідницької, інноваційної діяльності.</p>	Типово включає 180-240 кредитів

З урахуванням існуючих вимог і критеріїв для надання кваліфікації вищого, габілітованого доктора, доктора наук [1; 6; 8–16] доцільно описати відповідний кваліфікаційний рівень способом, який показаний в табл. 4.

Опис другої докторської (постдокторської) кваліфікації розширеними
Дублінськими дескрипторами

Рівень кваліфікації	Опис кваліфікації як демонстрації переліку кваліфікаційних ознак (здатностей або компетентностей)	Кредити ECTS
9-й рівень (постдокторський рівень, цикл)	<p>(1) Цілковите системне, всебічне і міждисциплінарне знання і розуміння на пряму підготовки та володіння методологією дослідницької діяльності у сфері наукового інтересу та суміжних областях.</p> <p>(2) Використання отриманих знань і розуміння для інноваційного розв'язання крупних теоретичних і практичних проблем на основі фундаментального підходу, відкриття і/або використання загальних законів світобудови та їх специфічного прояву в конкретних природних, суспільних, культурних контекстах, а також для перспективного передбачення і довгострокового прогнозування цивілізаційного розвитку.</p> <p>(3) Формування довершених авторитетних й переконливих суджень щодо проблем, їх причин та шляхів розв'язання, що мають пріоритетне значення для розвитку людства.</p> <p>(4) Вільна й продуктивна фахова комунікація на будь-якому рівні у сфері діяльності та суміжних областях.</p> <p>(5) Досконала здатність для безперервного і стійкого саморозвитку.</p> <p>(6) Повна автономність (самостійність і відповідальність) і лідерство в реалізації освітньої, дослідницької, інноваційної діяльності.</p> <p>Здатність самостійно організувати, спрямовувати, очолювати дослідницькі колективи, наукові школи, керувати підготовкою фахівців з наданням кваліфікацій на всіх, включаючи найвищий, кваліфікаційних рівнях.</p>	Типово включає 180 кредитів інформальної освіти та 180 кредитів формальної підготовки

Із вищенаведених описів докторської і постдокторської кваліфікацій достатньо переконливо виглядає їх велика відмінність, що зумовлює необхідність їхнього розведення на різні рівні (циклах) скоріше, ніж віднесення до двох підрівнів (етапів) у межах одного рівня (циклу).

Постає також питання, чи можна вважати здобуття кваліфікації на постдокторському рівні освітою, формалізованою постдокторською підготовкою. Тут є підстави дати ствердну відповідь [10; 11]. Адже для здобуття постдокторської (другої, вищої докторської) кваліфікації, зазвичай, необхідно підготувати кваліфікаційну роботу – дисертацію і пройти формалізовану процедуру її оцінювання та відповідного екзаменування автора. Крім того, часто процес здобуття зазначеної кваліфікації здійснюється за наукового консультування спеціально призначеним керівником (англ. supervisor) із провідних університетських професорів, а шлях до присудження кваліфікації пролягає через певні заходи, які мають розвивальний (тобто навчальний) характер, наприклад, участь у семінарах, конференціях, робота в групі, команді дослідників, підготовка презентацій і публікацій (особливо в рецензованих і реферованих виданнях) тощо. До речі, навіть у разі постдокторської підготовки (освіти), яка здійснюється без надання офіційного ступеня, наприклад, у провідних університетах США, Канади [8; 9] та інших країн [10], існує її формалізація (певний конкурсний відбір на дослідницьке стажування, кількарічний термін безперервної підготовки під наглядом офіційно призначеного висококваліфікованого дослідника, спланована участь у наукових семінарах і викладацькій діяльності, зосередженість на дослідницькій діяльності в групі дослідників, підготовка публікацій та звітних презентацій за її результатами тощо). Підготовка докторів наук у докторантурі країн СНД формалізована в рамках індивідуальних планів роботи докторанта за

офіційного консультування. В окремих країнах навіть освіта з наданням ступеня доктора філософії допускається за аналогічною індивідуалізовано-самостійною схемою, що разом з тим вважається підготовкою за освітньою програмою [9; 10].

Крім того, пряmlinійне і механічне перенесення форм підготовки докторів філософії на підготовку докторів найвищої кваліфікації було б неправильним з огляду на комплекс кінцевих навчальних результатів, набутих компетентностей сформованого вищого, ґабілітованого доктора, доктора наук. Адже досягнення високого рівня автономності, лідерства, авторитетності, досконалості потребує застосування адекватних форм і методів докторської освіти з акцентом та на засадах самостійності, саморозвитку, індивідуальної ініціативності й відповідальності тощо. Отже, було б хибним відкидати вищі докторські кваліфікації на тій формальній підставі, що вони здійснюються інакше від традиційних (з великою мірою опікувства, регламентації, уніфікації, стандартизації) навчальних форм.

Помилковим було б і нехтування вищими докторськими (постдокторськими) кваліфікаціями, ігноруючи їх та вважаючи певними архаїзмами та анахронізмами, також з огляду на утвердження безперервної освіти в єдності її формальної, неформальної та інформальної складових з метою досягнення особою максимально можливої кваліфікації впродовж життя, а не лише в молоді роки. Як відомо, формальна освіта залишається актуальною (за часткою участі) для осіб віком до 40 років. У той же час типовий вік завершення освіти на докторському рівні PhD становить 28–29 років, відтак нелогічним є апріорне обмеження подальшого суттєвого формалізованого кваліфікаційного зростання 30 роками [19]. Адже ринок праці, суспільна діяльність дедалі більше вимагають високої людської кваліфікації, зокрема, докторського і постдокторського рівнів [10; 22; 23].

Таким чином, аналіз найвищих (докторських) кваліфікацій та їх ідентифікація за допомогою кваліфікаційних рамок свідчить, що європейські метарамки кваліфікацій (РК ЄПВО та ЄРК НВЖ) у нинішньому їх вигляді не охоплюють фактично існуючі кваліфікації, які надбудовуються над традиційними ступенями доктора філософії та їм еквівалентних, – так звані постдокторські кваліфікації (вищого, ґабілітованого доктора, доктора наук). Для вирішення цієї проблеми доцільно запровадити постдокторський кваліфікаційний рівень (рівень другої докторської кваліфікації), а також описувати докторський і післядокторський рівні за допомогою розширених Дублінських дескрипторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болонский процесс: европейские и национальные структуры квалификаций / под науч. ред. д-ра пед. наук, проф. В. И. Байденко. – М.: Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. – 220 с.
2. Луговий В. І. Запровадження рамок кваліфікацій вищої освіти в Сполученому Королівстві: досвід для України / В. І. Луговий, Ж. В. Таланова // Вища освіта України: теорет. та наук.-метод. часопис. – Рівне, 2010. – № 3. – Дод. 1. – Т. 1. – С. 7–18.
3. Луговий В. І. Застосування системного підходу до визначення компетентностей як основи кваліфікацій / В. І. Луговий, О. М. Слюсаренко // Вища освіта України: теорет. та наук.-метод. часопис / за ред. В. І. Лугового, М. Ф. Степка. – К.; Запоріжжя: Класич. приват. ун-т, 2010. – № 1. – Дод. 1. Темат. вип. «Наука і вища освіта: технології взаємодії». – С. 151–159.
4. Луговий В. І. Компетентності та компетенції: поняттєво-термінологічний дискурс / В. І. Луговий // Вища освіта України. – 2009. – № 3. – Дод. 1. Темат. вип. «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». – С. 8–14.
5. Луговий В. І. Національна рамка кваліфікацій: розуміння і реалізація / В. І. Луговий, Ж. В. Таланова // Професійно-технічна освіта. – 2010. – № 1. – С. 5–9.
6. Слюсаренко О. Структура та компонентний склад, показники і критерії оцінювання професійної компетентності державного службовця як основи його кар'єрного розвитку / О. Слюсаренко // Вісник НАДУ. – 2006. – № 2. – С. 123–132.
7. Таланова Ж. В. Болонська інтеграція докторської підготовки: редукція чи розвиток для України? / Ж. В. Таланова // Вища школа. – 2010. – № 7–8. – С. 96–107.
8. Таланова Ж. В. Докторська освіта в Канаді / Ж. В. Таланова // Вища освіта України: теорет. та наук.-метод. часопис. – Рівне, 2010. – № 3. – Дод. 1. Темат. вип. «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». – Т. 3. – С. 500–510.

9. Таланова Ж. В. Докторська підготовка в країнах високорейтингових університетів – США і Сполученому Королівстві / Ж. В. Таланова // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Педагогічні науки. – Луцьк: ВНУ, 2010. – Вип. 13. – С. 173–179.
10. Таланова Ж. В. Докторська підготовка в світі та Україні / Ж. В. Таланова. – К.: Міленіум, 2010. – 476 с.
11. Таланова Ж. В. Одно-, двоетапна і змішана моделі третього (докторського) циклу вищої освіти країн ОЕСР / Ж. В. Таланова // Нові технології навчання: зб. наук. праць / Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2009. – Ч. 1. – № 59. – С. 101–106.
12. Таланова Ж. В. Організація докторської підготовки у вищій школі Австралії та Нової Зеландії / Ж. В. Таланова // Вища освіта України : теорет. та наук.-метод. часопис. – К.: Гнозис, 2009. – № 3. – Дод. 1. Темат. вип. «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». – С. 606–611.
13. Таланова Ж. В. Підготовка фахівців на найвищому освітньому рівні в Республіці Білорусь, Республіці Вірменія, Республіці Таджикистан, Киргизькій Республіці та Російській Федерації / Ж. В. Таланова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів: ЧДПУ, 2010. – Вип. 76. – С. 343–348.
14. Таланова Ж. В. Про співвідношення кваліфікацій доктора філософії, профільного доктора та вищого доктора: аналіз світової практики / Ж. В. Таланова // Вища освіта України: теорет. та наук.-метод. часопис. – Запоріжжя: Класич. приват. ун-т, 2010. – № 1. – Дод. 1. Темат. вип. «Наука і вища освіта: технології взаємодії». – С. 239–248.
15. Таланова Ж. В. Реалізація компетентнісного підходу в докторській підготовці: європейський досвід / Ж. В. Таланова // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 3 (64). – С. 90–98.
16. Таланова Ж. В. Трансформація підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні в процесі реформ упродовж 1987–2008 років: досвід для сьогодення / Ж. В. Таланова // Педагогіка і психологія творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. праць / редкол.: Т. Сущенко (гол. ред.) та ін. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 54. – С. 420–429.
17. Таланова Ж. В. Освітні та професійні кваліфікації в національній кваліфікаційній системі на найвищому рівні освіти / Ж. В. Таланова // Безперервна професійна освіта в контексті європейської інтеграції: теорія, досвід, прогноз: зб. наук. статей методолог. семінару, 17 березня 2010 р.: у 2 ч. / за ред. В. І. Лугового, Н. Г. Ничкало. Ч. 1. – К.: Педагогічна думка, 2010. – С. 173–181.
18. ECTS Users' Guide. – Brussels, 6 February 2009. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ec.europa.eu/education/pub/pdf/higher/ectsguide_en.pdf
19. Education at a Glance: OECD Indicators – 2010 Edition. – Paris: OECD Publications, 2010. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.oecd.org/document>
20. International Standard Classification of Education. ISCED, 1997 / UNESCO. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.uis.unesco.org/en/pub/pub
21. International Standard Classification of Education (ISCED) 2011 – Draft. For Global Consultation, June–October 2010. UNESCO Institute for Statistics. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.iscedconsultation.uis.unesco.org/
22. International Standard Classification of Occupations, 2008 (ISCO–08) – draft structure. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://unstats.un.org/unsd/class/intercop/expertgroup/2007/AC124-12.PDF>
23. International Standard Classification of Occupations. ISCO–88. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/class/isco.htm>
24. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework for lifelong learning (Text with EEA relevance) // Official Journal of the European Union, 6.5.2008. – P. 111/1–7.
25. Shared 'Dublin' descriptors for Short Cycle, First Cycle, Second Cycle and Third Cycle Awards. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.uni-due.de/imperia/md/content/bologna/dublin_descriptors.pdf
26. The European Qualifications Framework for Lifelong Learning (EQF). – Режим доступу: http://ec.europa.eu/dgs/education_culture.
27. The Qualifications Framework for European Higher Education Area. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ond.vlaanderen.be/>
28. Tuning Education Structures in Europe. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tuning.unideusto.org>
29. Understanding the Key Revisions in the International Standard Classification of Education (ISCED 2011). UNESCO Institute for Statistics. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.uis.unesco.org/